
ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

З. В. Першина (Одеса)

Історія України в працях одеських дослідників

Вивчення творчої спадщини істориків, які працювали в Одесі протягом двохсотрічного періоду її існування, показує, що поширена донедавна в історіографії думка про те, що в цьому «космополітичному» місті дослідження з питань минулого України взагалі не проводилися або здійснювалися лише епізодично і не залишили помітного сліду в науці, не відповідає дійсності. Насправді ж тут активно розроблялися на широкій джерелознавчій базі не тільки регіональні (причому не лише зв'язані з Південною Україною, названою царизмом Новоросією), але й загальні проблеми історії України. На наш погляд, у цьому процесі слід виділити чотири етапи: XIX ст.— 1917—1918 рр., 20-ті роки, 30—80-ті роки і сучасний період, що розпочався після проголошення незалежної Української держави. Незважаючи на певні ідеологічні нашарування — пануючі проімперські концепції до 1917—1918 рр. і в 30—80-ті роки, тодішні історики готували ґрунт для майбутніх поколінь дослідників, висували проблеми, які належало розв'язати на новому науковому рівні.

В перші десятиріччя існування Одеси спеціалістів-істориків у місті було мало. Вони працювали переважно в Рішельєвському лицей, відкритому 1817 р. Поряд з ними вивчали минуле України статистики, публіцисти, географи і навіть агрономи.

В Південній Україні збереглися багатющі археологічні пам'ятки скіфо-сарматської епохи, залишки матеріальної культури слов'ян аж до козацьких часів. Їх вивчення могло дати відповіді на багато принципових питань історії українських земель.

В 1839 р. розпочало роботу Одеське товариство історії та старожитностей, створене за зразком аналогічного товариства при Московському університеті. Його «августійшим покровителем» став спадкоємець престолу — майбутній імператор Олександр II. Царський уряд щедро субсидував діяльність Одеського товариства. Поступово, особливо після відкриття в місті Новоросійського університету, в товаристві зібрались кращі наукові сили Півдня. Його членами були також відомі вчені з Києва, Львова, Москви, Петербурга, а почесними членами — ряд істориків Західної Європи. Діяльність цього товариства протягом 80 років його існування (за даний період видано 32 томи його «Записок») відіграла значну роль у становленні Одеси як важливого центру вивчення археології та історії Південної України, всієї Росії, загальної історії.

Підвищена увага царського уряду до діяльності товариства зумовлювалася значною мірою політичними мотивами. Дослідники мали обґрунтувати на історичному матеріалі права царизму на Південну Україну, довести правомірність ліквідації козацьких вольностей на Запоріжжі і колонізації Півдня України, яку проводив російський уряд у середині XVIII — першій половині XIX ст.

Незважаючи на певну політичну спрямованість досліджень, їх автори на основі ретельного вивчення та осмислення джерел, багато з яких вперше вводилися до наукового обігу, внесли значний вклад в об'єктивне висвітлення складного і багатогранного історичного минулого

Південної України, сприяли накопиченню і збереженню фактичного матеріалу.

На урочистих зборах, присвячених заснуванню товариства, доповідь зробив М. І. Надеждін, який після заслання кілька років жив в Одесі і редагував «Записки» товариства. Він ознайомив присутніх з результатами своїх досліджень з історії Південної України давніх часів¹.

Товариство видало матеріали з історії запорозьких козаків — «Историю о казаках запорожских, соч. князя Мышецкого» за списком, який зберігався в бібліотеці президента товариства Д. М. Княжевича, ряд цінних документів під назвою «Запорожская старина», матеріали про ліквідацію Запорозької Січі Катериною II, а також «Устное сказание бывшего запорожца Никиты Коржа» про ці події. Це сприяло розширенню джерелознавчої бази дослідження проблеми.

Особливу роль у вивченні історії Південної України в 30—80-х роках XIX ст. відіграв А. О. Скальковський — «Геродот Новоросійського краю». Син поміщика Київської губернії, за спеціальністю юрист, він працював директором статистичного комітету Новоросійського краю і мав змогу використовувати матеріали архівів. На основі їх ґрунтовного опрацювання він написав «Хронологическое обозрение истории Новороссийского края с 1730 по 1823 гг.» (2 томи, видане в 1836—1838 рр.), книгу з історії Одеси за перше тридцятиріччя її існування (1837 р.), «Очерк Запорожья» (1840 р.), «Историю Новой Сечи или последнего коша Запорожского» (1841 р.), «Опыт статистического описания Новороссийского края» (ч. I—II, 1850—1853 рр.). III частина цієї праці і на черки IV частини частково були опубліковані в «Журнале Министерства народного просвещения». Крім цих фундаментальних досліджень, Скальковський опублікував багато статей та джерел². Він був членом-кореспондентом Петербурзької академії наук.

Великим досягненням Скальковського було виявлення залишків архіву Запорізької Січі. Різноманітний архівний матеріал, невідомий раніше дослідникам, пролив нове світло на історію Січі, її внутрішній устрій, побут, місце в складних переплетіннях міжнародної політики.

Однак його творча спадщина мала двоякий характер. З одного боку, він прагнув об'єктивно висвітлювати минуле, а з другого — намагався виправдати імперську національно-колонізаторську політику царизму в Україні, засуджував гайдамацький рух XVIII ст., називаючи його «розбійницьким». Це викликало обурення представників передової суспільної думки, особливо Т. Г. Шевченка, що знайшло вияв в його поемі «Холодний яр».

Праці Скальковського з історії запорозького козацтва нині використовують усі дослідники проблеми³. Він заклав основу для спільного вивчення історії Запоріжжя і Південної України. Сучасні історіографи зазначають, що «потребує продовження справа, розпочата А. Скальковським, Д. Яворницьким, В. Бідновим, Н. Полонською-Василенко, які досліджували роль запорозького козацтва в заселенні та освоєнні степів Півдня України»⁴.

Скальковський, як й інші прогресивні історики, вбачали майбутнє Південної України в інтенсивному розвитку продуктивних сил, дальшому зміцненні позицій цього регіону як житниці Європи, в зростанні сільськогосподарського виробництва, орієнтованого на експорт. Тому особливу увагу вони приділяли вивченню історії розвитку зовнішньої торгівлі Новоросійського краю (публікації професорів Рішельєвського ліцею Ф. К. Брауна та І. П. Сокальського). Цікаву монографію, насичену великим статистичним матеріалом, — «Очерк истории хлебной торговли Новороссийского края с древних времен до 1852 г.» — опублікував у 1854 р. професор М. М. Вольський.

Відомий агроном І. І. Полімпестов, який викладав у Рішельєвському ліцеї, а згодом професор Новоросійського університету, високо оцінюючи природні ресурси Південної України, вказував на злиденне ста-

новище місцевих селян, їх примітивні знаряддя виробництва. Він був впевнений, що географічне положення Південної України дає можливість зв'язати Росію з країнами Європи та Азії. Висловлюючись за мирний характер міжнародних відносин, він писав: «Був час, коли держави першим для себе обов'язком вважали розставляти на кордонах своїх фортеці та остроги», але «найвірніший оплот проти іноземного вторгнення — це шире спілкування, взаємна залежність держав одна від одної тими творами і багатствами, якими Бог наділив кожную країну»⁵.

В Новоросійському університеті, як і в інших університетах Російської імперії, не було кафедри історії України. Однак праці викладачів нечисленної кафедри російської історії певною мірою стосувалися деяких аспектів минулого України.

Так, перший завідувач кафедри російської історії М. П. Смирнов досліджував розвиток українсько-польсько-литовських відносин. Його магістерська дисертація на тему «Доля Червоної або Галицької Русі» (1860 р.) — одна з перших спеціальних праць з історії Галичини, написаних на основі фундаментального вивчення літописів.

Після смерті М. П. Смирнова в 1877 р. мав намір перейти в Новоросійський університет професор Київського університету, відомий історик України, який створив «київську школу» істориків, що активно розвивали так званий народницький напрям в українській історіографії, В. Б. Антонович⁶. Раніше він навчався в Одеській гімназії, а згодом підтримував зв'язки з представниками громадівського руху в місті. З ряду причин цей перехід не відбувся, і посаду завідуючого кафедрою зайняв за рекомендацією відомого російського історика С. М. Соловйова його учень Г. І. Перетяткович — спеціаліст з історії Поволжя XV—XVIII ст., знавець літописів. Його увагу також привертала українська тематика. На IV Археологічному з'їзді він зробив доповідь «Малоросіяни в Оренбурзькому краї на початку його заселення (за рукописними документами Архіву міністерства юстиції)». Перетяткович показав тяжке становище переселенців, розорення і загибель багатьох з них, байдужість до їх долі царської адміністрації, проаналізував їх кількісний склад⁷.

Вивчення і популяризація історії України пронизували всю творчу спадщину О. І. Маркевича. Цей ліберальний історик недовго очолював кафедру російської історії — лише чотири роки. Він був змушений залишити цю посаду, бо потрапив до числа «неблагонадійних».

Маркевич дотримувався народницького напрямку у вивченні історії України. Він приділяв велику увагу становищу народних мас, цікавився етнографією, фольклористикою, археографією, проблемами літописання, вивчав процеси економічного і культурного розвитку Південної України, написав історію Новоросійського університету за його перше 25-річчя. Інтерес становлять лекції Маркевича з історії Південної Русі, прочитані в 1891—1892 рр., що були подією в тодішньому суспільному житті. Навіть перелік частини статей, заміток і рецензій, що належать перу Маркевича, свідчить про його постійну увагу до проблем історії України. Це статті, присвячені Т. Г. Шевченку, М. І. Костомарову, Г. В. Квітці-Основ'яненку, біографії гетьманів Б. Хмельницького, П. Калнишевського, систематичні огляди матеріалів журналу «Киевская старина» та ін. Він зібрав рідкісну колекцію історичних рукописів. Деякі з них, зокрема документи з історії українського козацтва, опублікував. В його архіві збереглися 18 зошитів народних пісень, записаних у різних губерніях України. Маркевич використав народні пісні як історичне джерело, цікавився відображенням у них самосвідомості українського народу. Він підтримував дружні стосунки з В. Б. Антоновичем, тісні контакти з М. С. Грушевським та багатьма іншими видатними істориками⁸.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. майже всі історики, які очолювали відповідні кафедри у вузах України, належали до «київської

школи» В. Б. Антоновича. Вони достатньо повно розробили різні аспекти історії окремих областей князівської України—Русі та Великого князівства Литовського, до складу якого в XIV—XV ст. входила, зберігаючи свій суверенітет, більшість українських земель. Їхні праці створили необхідну основу для дослідження єдності і безперервності історичного розвитку державності українського народу.

Значний вклад у розробку цієї проблематики вніс учень В. Б. Антоновича — І. А. Линниченко, який очолював кафедру російської історії Новоросійського університету після А. І. Маркевича понад 20 років (1898—1919 рр.). Це був визнаний авторитет з історії українсько-польсько-литовських відносин середньовіччя. Особливе місце в його творчій діяльності займало вивчення історії Галицької Русі XIV—XV ст. Його перу належать праці «Юридические формы шляхетского землевладения и судьбы древнерусского боярства в Юго-Западной Руси XIV—XV вв.» (1892 р.), «Черты из истории сословий в Галицкой Руси XIV—XV вв.» (1894 р.).

Линниченко закла основу історіографічних досліджень у Новоросійському університеті. Він проаналізував історичні погляди В. Б. Антоновича, М. І. Костомарова, В. О. Ключевського, М. П. Погодіна, в статтях-спогадах показав живі образи істориків — його сучасників, читав в університеті курс лекцій з історіографії. Він був членом-кореспондентом Петербурзької академії наук.

Політичні бурі початку ХХ ст. позначилися на концептуальних позиціях Линниченка. Будучи прихильником мирного шляху історичного розвитку, він негативно поставився як до більшовицької програми суспільних перетворень, так і до утвердження в 1918 р. національної незалежності і державної самостійності українського народу. Він виступав за автономію України в складі Росії, нехтуючи самостійністю української мови і культури.

Близькою до досліджень Линниченка про Галицьку Русь була праця іншого представника «київської школи» істориків П. Іванова «Исторические судьбы Волынской земли до конца XIV в.» (1895 р.). Крім того, Іванов на основі виявлених ним документів приділяв велику увагу вивченню історії козацтва і процесу колонізації Південної України.

Історія українських земель доби середньовіччя становила також коло наукових інтересів приват-доцента О. С. Грушевського, який нестривалий час (січень 1907—вересень 1908 р.) працював у Новоросійському університеті. Навчаючись у Київському університеті, а згодом при підготовці магістерської дисертації він досліджував становище Турово-Пінських земель у X—XVI ст. Крім того, О. С. Грушевський досліджував «Історію русів», творчість М. А. Маркевича, М. І. Костомарова, етнографічні праці І. Я. Франка.

Помітною подією стало читання О. С. Грушевським у Новоросійському університеті українською мовою спецкурсу «Історія Київської Русі і Литовсько-руського князівства», в якому на основі ретельного аналізу документальних матеріалів розкривалася спадкоємність незалежності та державної самостійності українського народу часів Київської Русі і Литовсько-руського князівства. Під тиском міністерства освіти, адміністрації університету та шовіністичної преси О. С. Грушевський був змушений звільнитися з роботи і виїхати з Одеси⁹.

Крім вивчення історії різних земель України доби середньовіччя та історіографічних досліджень, одеські вчені наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. приділяли значну увагу аграрним відносинам, що зумовлювалося гострою політичною боротьбою з цього питання. Аналізуючи різні групи господарств Південної України, дослідники критичували кріпацтво та його пережитки, віддавали перевагу фермерському господарству, вважаючи актуальним переведення на цей тип господарювання шляхом реформ усього селянства країни.

Одним з кращих знавців аграрних відносин у дореволюційній Росії був професор політекономії Новоросійського університету В. А. Косинський, один з перших 12 академіків Української Академії наук. Його праці «Крестьянское и помещичье хозяйство» (1906 р.), «К вопросу о современном сельскохозяйственном кризисе» (1906 р.), «Возможна ли в России аграрная реформа без частной экспроприации?» (1909 р.) та ін. викликали гострі дискусії.

Аграрним відносинам у Закавказзі напередодні і в період визволення селян від кріпацької неволі присвятив основні дослідження професор С. А. Аваліані. Його увагу привертала й опозиційна спрямованість діяльності земств, у тому числі в Україні, які він називав «нашим неконституційним парламентом».

Великий інтерес передової громадськості викликала праця С. Л. Аваліані «Граф М. С. Воронцов и крестьянский вопрос» (1915 р.). Визначаючи завдання цього дослідження, автор вказував на недостатню вивченість історії селянства й аграрних відносин у Південній Україні, що слід враховувати в зв'язку з «різноманітністю національного, віросповідального і соціального складу населення»¹⁰. Використовуючи документи архіву канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора в Одесі, Аваліані піддав критиці імперську централізаторську політику царизму щодо населення Південної України. М. С. Воронцова він характеризував як розумного політика, який нерідко для зміцнення позицій царизму виступав проти його «нівелюючого» курсу.

Проблеми аграрних відносин епохи падіння кріпацтва, історія представницьких установ і колонізації Південної України були провідними в творчій спадщині А. В. Флоровського, учня І. А. Линниченка. Він працював у Новоросійському університеті з 1910 р. до еміграції в Прагу на початку 20-х років.

Спочатку Флоровський вивчав діяльність Законодавчої комісії, створеної Катериною II для підготовки проекту нового Уложення законів замість Уложення 1649 р. Ця комісія являла собою представницький орган від усіх верств Росії (крім поміщицьких селян). У монографії «Из истории Екатерининской Законодательной комиссии 1767 г. Вопрос о крепостном праве» (1910 р.) Флоровський характеризував кріпацтво як «нестерпне рабство», об'єктивно розкрив антиселянську суть політики царизму. Він опублікував виявлений в архіві комісії документ, в якому викладалися думки голови Малоросійської колегії П. О. Румянцева про поширення кріпосного права в Україні.

Становить певний інтерес праця Флоровського «Депутаты Войска Запорожского в Законодательной Комиссии 1767 г.» (1912 р.), де проаналізована діяльність в ній депутатів від запорозьких козаків — куріного отамана М. Скапи і військового судді П. Головатого, їх виступи на захист інтересів і привілеїв запорожців¹¹.

Звернувшись до історії заселення Південної України, Флоровський написав працю, присвячену організованим царським урядом переселенням на ці землі селян з Могильовської і Смоленської губерній, в якій розглянув суперечності між царським урядом і місцевою адміністрацією з питань економічної політики щодо переселенців («Несколько слов из истории русской колонизации Новороссии в начале XIX в.», 1919 р.).

В 1921 р. Флоровський опублікував чотири праці про проведення селянської реформи в Україні: «Очерки о реформе 1861 г. на Украине», «Освобождение крестьян по проектам губернских комитетов Новороссийского края», «Крестьянская реформа и высшая администрация Новороссийского края», «Воля панська і воля мужицька. Сторінка з історії аграрних заворушень у Новоросії. 1861—1863 рр.» У них показана непослідовність і половинчатість реформи, згідно з якою в руках поміщиків залишилися великі земельні наділи, а мільйони селян виявилися знедоленими. Праці Флоровського широко використовувалися наступними поколіннями дослідників.

Після громадянської війни Одеса поряд з Києвом і Харковом стала важливим центром вивчення історії України. Імперські догми були відкинуті, марксистська теорія лише набирала силу, став можливим плюралістичний підхід до дослідження різних тем. Віра в реальність здобуття незалежності Української держави і відродження культури українського народу не була втрачена. Відбулися радикальні зміни в організації досліджень і підготовці кадрів українознавців.

Особлива роль у цьому процесі в Одесі належала відомому історичу М. Є. Слабченку. Ще навчаючись у Новоросійському університеті, він став одним з лідерів студентської «Громади», брав участь у розробці проекту створення у вузі чотирьох кафедр україністики, який шоправда не був реалізований. Він і його однодумці — прихильники читання лекцій з історії України українською мовою — були слухачами спецкурсу О. С. Грушевського.

Після закриття Новоросійського університету в 1920 р. Слабченко працював в щойно створених одеських інститутах — Гуманітарно-суспільному, Українському Фребелевському і Українському театральному, Археологічному, Професійної освіти. Проте основним місцем його роботи став Інститут народної освіти. Тут він створив кафедру історії України, яку й очолив.

Діапазон наукових досліджень Слабченка був дуже широкий, охоплюючи історію України від слов'янських племен до революційного руху ХХ ст. включно. Він був учнем І. А. Линниченка і починав займатися наукою ще студентом, вивчаючи тему про селянське питання в Законодавчій комісії Катерини II. На III курсі Слабченка було нагороджено золотою медаллю за історико-юридичну працю «Малорусский полк в административном отношении», опубліковану в 1909 р. Згодом він написав монографію «Центральные учреждения Украины XVII — XVIII ст.», про яку відомий історик Л. Окіншевич писав, що «з цією працею доведеться рахуватися майбутнім історикам державного ладу Гетьманщини»¹². Загалом Слабченко підготував 13 книг, 2 підручники, понад 200 статей і рецензій. Серед них — 5 томів капітальної монографії «Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны» і двотомник «Материали до економічно-соціальної історії України XIX ст.». В його дослідженнях переважав державно-юридичний аспект. Він відмовився від ідеалістично-романтичної схеми при визначенні місця запорозького козацтва в історії України і розглядав його роль і роль Гетьманщини в становленні державності.

Важливе місце в творчій спадщині Слабченка займала історіографічна проблематика. Він показав еволюцію «школи» В. Б. Антоновича, оцінив значення праць М. С. Грушевського, Д. І. Багалія, І. А. Линниченка, М. І. Яворського, висловив своє ставлення до боротьби різних «шкіл» в історичній науці.

Заслугою Слабченка було створення у 1926 р. першого і, на жаль, єдиного за час існування Одеси центру українознавства академічного типу — Одеського наукового товариства, що діяло як філіал ВУАН. У тому ж році на його базі було створено Одеську секцію (філіал) Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури з тим же статусом. Поряд з науковими розробками і популяризаторською діяльністю співробітники кафедри вели підготовку науково-педагогічних кадрів. Серед їх вихованців — понад два десятки молодих учених, зокрема майбутні дослідники О. Варнеке, О. Погребинський, М. Рубінштейн, І. Бровер, Т. Слабченко, С. Ковбасюк та ін. У 1929 р. М. Є. Слабченка було обрано академіком ВУАН. Однак 1930 р. його було засуджено за сфабрикованою справою СВУ. На думку А. В. Санцевича — дослідника життєвого шляху та творчої спадщини вченого, «українська наука в особі М. Є. Слабченка мала видатного вченого та діяча культурно-громадського процесу, одного з активних організаторів наукової праці»¹³.

Двадцять років ХХ ст. — час розквіту історичного краєзнавства. В 1923 р. були створені Київська, Харківська та Одеська комісії краєзнавства при ВУАН. Вони мали об'єднати і на академічному рівні координувати розробку краєзнавчої тематики. Члени Одеської комісії вивчали проблеми історії та археології Південної України, античної цивілізації на цій території, культуру її населення. Видавався «Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН».

В той час поряд з М. Є. Слабченком в Одесі працювала велика група талановитих істориків, зокрема Є. О. Загоровський — автор «Очерка истории Северного Причерноморья» (1922 р.). Це — перший систематизований виклад історії Південної України, проінтуйований ідеєю автохтонності походження українського етносу на цих землях, спадкоємності їх державного розвитку від Київської Русі до Запорозької Січі, навколо якої, за словами автора, «згуртувалися всі життєздатні елементи українського народу в своїй рішучій боротьбі за державну і культурну незалежність»¹⁴. Визначаючи місце Південної України в історії українського народу, Загоровський вважав, що це був його «авангард на берегах Чорного моря».

Особливе місце в наукових дослідженнях Загоровського займала проблема колонізації Південної України. В працях, опублікованих у 1912—1926 рр., розкриваючи мету урядової політики заселення Південної України сербськими та іншими поселенцями, він показав, що колонізація здійснювалася за рахунок земель, що належали запорожцям і раніше осілим тут селянам, які втекли від панської неволі, і привела до «поневолення України»¹⁵. В розвідках, присвячених діяльності Г. О. Потьомкіна в Південній Україні, яка, на думку автора, сприяла розвитку економіки і культури цих земель, разом з тим було показано розбазарювання ним народних грошей, його самодурство¹⁶. Працю «Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи» (Записки ООИД.—1913.—Т. XXXI) Загоровський присвятив передумовам ліквідації Запорозької Січі. Після арешту в 1931 р. його вдруге заарештували наприкінці 1937 р. Ї стратили в наступному році за «участь» в українській націоналістичній організації^{17а}.

Серед тих, хто також безневинно постраждав, був О. О. Рябінін-Скляревський, який все життя працював в архівних установах. Він підготував до друку опис Архіву Коша Запорозького, опублікував оригінальну статтю з історії задунайського козацтва — «Запорізькі бунти дунайців 1771—1774 рр. і початок Задунайського Коша», ряд розвідок про український визвольний рух 70—80-х років ХІХ ст., зокрема з історії Київської та Одеської громад, про рух декабристів та їх вплив на суспільну думку в Україні.

Вивчення історії революційного руху і масових виступів народних мас у ті роки займало перше місце в проблематиці досліджень. У зв'язку з 100-річчям руху декабристів, 20-річчям революції 1905 р. і 10-річчям подій 1917 р. було видано збірники статей і документів «Движение декабристов на Украине» (1926 р.), «1905 год. Революционное движение в Одессе и на Одесщине» (1925 р.), «Октябрь на Одесщине» (1927 р.).

На рубежі 20—30 х років в Одесі починав свій науковий шлях М. Л. Рубінштейн, у майбутньому відомий історіограф. У працях «Западные пути торговли Украины — Руси», «До історії соціальних відносин у Київській Русі в ХІ—ХІІ ст.» і «Нарисах історії Київської Русі», опублікованих у 1925—1930 рр., він висував питання про періодизацію феодальних відносин у Київській Русі, виступаючи проти концепції «міської торговельної Русі» В. О. Ключевського. Сам він датував початковий етап феодальної формації в Київській державі ХІ ст. Рубінштейн полемізував з авторами концепції, які заперечували самостійність і безперервність традиції державності українського народу. Водночас він негативно ставився до намагань деяких представників української

історіографії вбачати появу етнічних відмінностей між українцями і росіянами ще в первісному суспільстві.

Історія аграрних відносин і селянського руху в Україні залишалася однією з провідних у дослідженнях науковців Одеси протягом 30-х років. М. Л. Рубінштейн вивчав становище селянства в першій половині XIX ст., А. І. Колесников — селянський рух у період селянської реформи, П. О. Лесничий — становище селян і аграрний рух у 80—90-х роках XIX ст., Д. І. Сероглазов — історію селянських рухів у XX ст. Їх праці написані на ґрунтовній документальній базі.

Політичні репресії 30-х років, а згодом друга світова війна вирвали з лав істориків Одеси багатьох талановитих людей. Наукові дослідження, по суті, були перервані і відновилися лише в середині 40-х років.

Зв'язок поколінь довоєнних і післявоєнних істориків в Одесі певною мірою персоніфікував у своїй науковій діяльності С. Я. Боровой. Провідною темою його досліджень на початковому етапі творчого шляху було становище євреїв в Україні в XVII—XVIII ст. Особливе місце належить монографії «Еврейская земледельческая колонизация в старой России: политика, идеология, хозяйство, быт» (1928 р.) про переселення з Білорусії в степи України кількох тисяч євреїв. Становлять інтерес також його статті про євреїв у Запорозькій Січі і про єврейське населення України в період національно-визвольної війни українського народу проти польського панування¹⁷.

Пізніше він став відомим спеціалістом з історії кредитної і банківської системи («Кредит и банки в России (середина XVII в.— 1861 г.)», 1958 р.), багато працював на межі історії та літературознавства, вписав вельми сторінки в пушкінознавство, декабристознавство, історію суспільного руху епохи падіння кріпосного права, розробку джерелознавства робітничого руху в Південній Україні. Беручи активну участь у роботі симпозиуму з аграрної історії Східної Європи, С. Я. Боровой і його учень О. С. Коцієвський опублікували в 60—70-х роках ряд праць з історії господарського освоєння земель Південної України в дореформений період¹⁸.

Нова генерація істориків була вихована на жорстких догмах марксистсько-ленінської теорії. Плюралізм методологічних підходів виключався. Історія українського народу та його держави розглядалася як невід'ємна складова частина історії російського народу, російської державності. Всіляко наголошувалося на сприятливому впливі російської суспільної думки, культури на українську на всіх етапах їх історичного розвитку і дуже рідко вивчався їх взаємовплив. У 70-х роках набула поширення «теорія» виникнення в СРСР єдиного радянського народу, автори якої нехтували інтереси і перспективи самостійного розвитку різних народів, у тому числі українського. Різко засуджувалися будь-які спроби відхилення від тлумачення історичного процесу згідно з встановленою схемою.

Так, у 70-х роках підготовлена до публікації монографія доцента кафедри історії України Одеського університету П. І. Воробєя з історії національно-визвольного руху в Україні на початку XX ст. була негативно оцінена київськими науковцями. Автору все-таки вдалося випустити дві «правовірні» брошури з цієї проблематики¹⁹. Однак комісія ЦК КПУ і Міністерства вищої освіти України вчинила погром на історичному факультеті і фактично заборонила розробку цієї теми.

Класовий принцип в оцінці подій визначав тематику історичних досліджень та їх зміст. Одеські науковці зосередили свої зусилля переважно на вивченні історії робітничого класу і селянства, революційного руху, соціалістичних перетворень у Південній Україні. З цієї проблематики було накопичено великий фактичний матеріал, опублікований у збірниках документів і матеріалів, хроніках, викладений у монографіях і статтях.

С. М. Ковбасюк — учень М. Є. Слабченка — на основі дослідження оригінального матеріалу розробляв історію військових поселень XIX ст. в Україні і був відомим спеціалістом з історії діяльності Червоної гвардії. Значний вклад він вніс у краєзнавство. Під редакцією С. М. Ковбасюка видано книгу з історії Одеси з часу її заснування до середини 50-х років XX ст. («Одесса. Очерк истории города-героя». — 1957)

Цікаві дослідження створили й учні С. М. Ковбасюка — А. Д. Бачинський, В. П. Ващенко, З. В. Першина, І. О. Хіоні. Спеціалістом з широкого кола проблем історії України є А. Д. Бачинський, перу якого належить понад 200 публікацій, зокрема монографічні про українсько-болгарські зв'язки XIX — початку XX ст., соціально-економічні та політичні перетворення в Придунайських землях у 40—50-х роках і події воєнного часу на цій території. Його кандидатська дисертація була присвячена історії народної колонізації придунайських степів у XVIII — на початку XIX ст. Нині Бачинський працює над підготовкою фундаментального дослідження з історії Задунайської Січі — першої монографії з цієї теми.

І. О. Хіоні розробляв історію бузького козацтва. В працях В. П. Ващенко показано соціально-економічний розвиток Південної України наприкінці XVII — в першій половині XIX ст. Він досліджує роль міст у розвитку промисловості, транспорту і торгівлі, процес становлення підприємництва в цих сферах економіки.

Вивченням історії суспільного руху в Південній Україні в другій половині XIX ст. займається З. В. Першина. Даній темі присвячені її докторська дисертація і ряд публікацій, у тому числі й монографій²⁰. В колективній праці знайшли відображення результати вивчення нею деяких аспектів соціально-економічного розвитку країни в пореформенний період (торгівля, банки і кредит, водний транспорт)²¹. Аспіранти З. В. Першиної виконали оригінальні дослідження з недостатньо вивчених тем — преса України на рубежі 50—60-х років XIX ст. (І. С. Гребцова), розвиток Чорноморського торговельного флоту в пореформенний період (Ю. П. Коновалов) та ін.

Велика група науковців Одеського університету протягом більш як двох десятиріч досліджує історію робітничого класу і селянства Південної України. З цієї проблематики в місті проведено кілька наукових конференцій, у тому числі міжнародних. Аграрні аспекти теми привертати увагу переважно В. М. Немченка, М. Д. Свічаревської, Є. В. Сизоненко, становаще і боротьба робітничого класу — Н. І. Калюжко, Ф. О. Самойлова, О. В. Гонтара та ін. Результатом цих досліджень стали дві колективні монографії, видані в 1977 і 1991 рр., книга З. В. Першиної, присвячена 100-річчю заводу ім. Січневого повстання в Одесі, праця О. В. Гонтара «Городские Советы Украины: история становления и развития (20—30-е годы)» (1990 р.), публікації Н. І. Калюжко про робітників цукрової промисловості Правобережної України²².

Провідним дослідником революційних подій 1917 р. і громадянської війни в Південній Україні є М. Ю. Раковський. Йому належать багато публікацій з цієї проблематики, в тому числі розділи колективних монографій і статті в енциклопедіях²³.

Роль армії в громадянській війні, історію політичної боротьби в армії висвітлює Н. М. Якупов у монографіях «Борьба за армию в 1917 г.» (1975 р.), «Революция и мир (Солдатские массы против империалистической войны. 1917 — март 1918)» (1980 р.) та ін. Його численні учні продовжують розробляти цю тематику, використовуючи нові архівні матеріали різних партій.

Революційні події початку XX ст. в Південній Україні висвітлювали С. К. Мельник, В. Г. Коновалов, С. А. Цвілюк.

Д. С. Шелест вивчав характер кількісних і якісних змін у складі робітничого класу України в 60—70-ті роки XIX ст. і соціальний розви-

ток трудових колективів. Його монографії на ці теми видані в 1970 і 1989 рр. Нині він розробляє недостатньо вивчені питання розвитку гуманістичної думки в Україні у другій половині XV — першій половині XVIII ст.

Перспективні дослідження з історії української культури початку ХХ ст. проводить Ф. О. Самойлов. Вивчає в джерелознавчому плані пресу України другої половини ХІХ ст. І. С. Гребцова. Історіографічна проблематика — предмет досліджень Т. М. Попової.

Одразу після завершення другої світової війни особлива увага приділялася вивченню різних її аспектів (П. А. Некрасов, П. Г. Чухрій). В наступні десятиріччя проводилися наукові конференції, присвячені Великій Вітчизняній війні, з'явилися монографії С. А. Вольського про оборону Одеси, Є. І. Цимбала — про бойовий шлях кораблів Чорноморського торговельного флоту, Н. М. Якупова — про визволення міста від фашистських загарбників. Було видано збірники документів та матеріалів про оборону Одеси, хроніки подій тих героїчних років. Напередодні 50-річчя Перемоги над фашистською Німеччиною вчені міста разом з провідними спеціалістами Інституту історії України М. В. Ковалем і С. В. Кульчицьким проводять симпозиум з проблеми «Південна Україна в роки другої світової війни».

Знаменням часу стало зростання кількості історико-краєзнавчих досліджень. Ще в 70—80-ті роки науковці Одеси брали активну участь у створенні 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР». Праця Я. М. Штернштейна «Морские ворота Украины» (1958 р), присвячена історії Одеського порту, започаткувала серію книг про промислові підприємства міста. З'явилися колективні монографії з історії ряду вузів: університету, політехнічного інституту та ін. Внесли вклад вчені і в діяльність Одеської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, історико-краєзнавчої секції «Одесика» при Будинку вчених. Після розгрому наприкінці 20-х років усіх краєзнавчих організацій у 1991 р. розпочала свою діяльність «Всеукраїнська спілка краєзнавців». В Одесі, як і в інших містах України, створено товариство краєзнавців, видаються збірники матеріалів «Историческое краеведение Одесщины». Краєзнавці міста беруть активну участь у всеукраїнських і регіональних наукових конференціях.

Щоб оцінити недоліки і позитивні риси праць, підготовлених істориками в період панування тоталітарної системи, необхідна певна історична дистанція, нові об'єктивні розробки, позбавлені ідеологічних штампів, написані на фундаментальній документальній базі.

Новий період у розвитку історичної науки розпочався після проголошення незалежності Української держави. Завдяки впровадженню демократичних засад перед вченими відкрилися широкі перспективи для творчості. На перший план висунулися завдання створення наукових шкіл для вивчення різних періодів і проблем історії України, розширення і всебічного аналізу джерельної бази, глибокого дослідження історіографічної бази. За розв'язання цих завдань з ентузіазмом взялися одеські спеціалісти з історії України.

¹ Надеждин Н. О важности исторических и археологических исследований Новороссийского края, преимущественно в отношении к истории и древностям русским // Торжественное собрание Одесского общества любителей истории и древностей 4 февраля 1840 г.— Одесса, 1840.— С. 27—58.

² Єдине історіографічне дослідження творчої спадщини А. О. Скальковського опублікував С. Я. Боровой (Записки Одесского археологического общества.— Одесса, 1960.— Т. 1(34).— С. 175—185).

³ Смолий В. А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Укр. іст. журн.—1991.— № 5.— С. 61.

⁴ Мицик Ю. Історія українського козацтва і актуальні проблеми досліджень // Київська старовина.—1992.— № 3.— С. 5.

⁵ Палимпестов И. Обзорение различных отраслей сельского хозяйства Юга России // Сборник статей о сельском хозяйстве Юга России.— Одесса, 1868.— С. 52.

- ⁶ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Новороссийского университета: Историческая справка и академические списки.— Одесса, 1890.— С. 180.
- ⁷ Перетяткович Г. И. Малороссияне в Оренбургском крае при начале его заселения // Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884).— Одесса, 1888.— Т. II.— С. 373—397.
- ⁸ Державний архів Одеської області, ф. 150, оп. 1, спр. 3, арк. 1—9.
- ⁹ Там же, ф. 45, оп. 4, спр. 1227; оп. 9, спр. 10, арк. 78—82, III, 117—118.
- ¹⁰ Авалиани С. Л. Граф М. С. Воронцов и крестьянский вопрос // Записки Одесского общества истории и древностей.— Одесса, 1915.— Т. XXXII.— С. 41.
- ¹¹ Флоровский А. В. Депутаты Войска Запорожского в Законодательной комиссии 1767 г. // Записки Одесского общества истории и древностей.— Одесса, 1912.— Т. XXX.— С. 329.
- ¹² Україна.—1925.— № 3.— С. 167.
- ¹³ Санцевич А. В. Видатний український історик М. Є. Слабченко.— К., 1993.— С. 62.
- ¹⁴ Загоровский Е. А. Очерк истории Северного Причерноморья.— Одесса, 1922.— Ч. I.— С. V—VI.
- ¹⁵ Загоровский Е. А. Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVII в. // Военно-исторический вестник.—1912.— № 1—4; 1913.— № 1.
- ¹⁶ Загоровский Е. А. Военная колонизация Новороссии при Потемкине // Летопись историко-филологического общества при Новороссийском университете.— 1913.— Т. XXI; Загоровский Е. А. Организация управления Новороссией при Потемкине в 1774—1791 гг. // Записки Одесского общества истории и древностей.— Одесса, 1913.— Т. XXXI; Загоровский Е. А. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи // Там же; Загоровский Е. А. Городская колонизация при Потемкине // Записки Археологического института.—1921.— Т. 1; Загоровский Е. А. Экономическая политика Потемкина в Новороссии (1774—1791) // Журнал научно-дослідних кафедр м. Одеси.— Т. II.— № 2.— 1926.
- ^{17a} Архів УМДБ по Одеській області, спр. 20433—II, т. II, арк. 59.
- ¹⁷ Боровой С. Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России: Политика, идеология, хозяйство, быт: По архивным материалам.— М., 1928; Боровой С. Я. Евреи в Запорожской Сечи (по материалам Сечевого архива) // Исторический сборник.— Л., 1934.— Т. 1; Боровой С. Я. Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины // Исторические заметки.— М., 1940.— Т. 9.
- ¹⁸ Боровой С. Я. О некоторых особенностях аграрного строя Степной Украины в предреформенный период // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1962.— Минск, 1964; Боровой С. Я. Основные моменты в развитии сельскохозяйственного производства и форм эксплуатации крестьян Степной Украины в дореформенный период // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1964.— Кишинев, 1966; Коциевский А. С. Свободные арендаторы на помещичьих землях Южной Украины (конец XVIII — первая половина XIX в.) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1962.— Минск, 1964; Коциевский А. С. Участие крестьян-сектантов в заселении и хозяйственном освоении Южной Украины (вторая половина XVIII — первая половина XIX в.) // Тезисы докладов и сообщений XI сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы.— М., 1969.
- ¹⁹ Воробей П. И. В. И. Ленин і національне питання на Україні в період трьох російських революцій: Учебний посібник для студентів історичного факультету.— Одеса, 1971; Воробей П. И., Пляшко Г. А. В. И. Ленин и национальный вопрос в период трех русских революций, Учебное пособие для студентов-иностранцев.— Одесса, 1972.
- ²⁰ Историография истории Украинской ССР.— К.; 1986.— С. 164—167.
- ²¹ История Украинской ССР.— К., 1983.— Т. IV, V.
- ²² Калюшко Н. И. Формирование рабочего класса в сахарной промышленности на Правобережной Украине во II половине XIX века. Автореферат канд. дисс.— К., 1951; Калюшко Н. И. Формування промислового пролетаріату в цукровій промисловості Правобережної України в II половині XIX ст. // Наукові записки Вінницького педінституту.— Т. IV.— Вип. V.— 1956.
- ²³ Историография истории Украинской ССР.— С. 174.